

EURÓPA NÉPESSÉGPOLITIKAI DILEMMÁI A HUSZONEGYEDIK SZÁZAD KEZDETÉN

In: Demográfia 2004. XLVII. ÉVF. 1-2.

DEMÉNY PÁL 1

A német történész, *Oswald Spengler* 1922-ben megjelent könyvében, A Nyugat alkonyában megkockáztatott egy olyan hosszú távú demográfiai jóslatot, melyre még hasonlóan ambiciózus kollégái is ritkán vállalkoznak. Mint egyén, írta *Spengler*, az európai ember civilizációja most kialakulóban lévő utolsó ciklusában ugyan még ragaszkodik életéhez, de az élet kollektív folytonossága, mint populáció már nem érdekli. Megkezdődik egy nyomasztó elnéptelenedés, amely majd évszázadokig tart.

A könyv annak idején nagy visszhangot váltott ki; ma már többé-kevésbé, részben megérdemelten, elfelejtett. De az elmúlt néhány évtized leforgása alatt kialakult demográfiai folyamatok, bár ma még megmaradtak a köztudat perifériáján, új sürgősséget kölcsönöznek a népesedés kérdéseinek. Különösen áll ez Európára, ahol a termékenység színvonala eddig nem tapasztalt értékek alá süllyedt. A következőkben megvizsgálom Európa népesedési helyzetének néhány főbb társadalmi és politikai aspektusát. Első lépésként ez megkívánja a demográfiai háttér rövid leírását.

A demográfia előrejelzései

A huszadik század demográfiai folyamatai egészükben véve nem igazolták a spengleri prognózist. A két Európában kirobbant világháború és az ugyanott kitermelt totalitáriánus politikai rendszerek által okozott, precedens nélküli emberveszteségek ellenére Európa népessége a század folyamán több mint kétharmadával nőtt. És az elmúlt fél évszázad alatt - ami néhány kivételtől, köztük a '90-es évek balkáni incidensétől eltekintve ritka békekorok voltak Európában - a növekedés 548 millióról 727 millióra vitte fel a kontinens össznépeségét. Európa alatt itt a de Gaulle-i meghatározású kontinens javított változatát értem: nemcsak az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő területet, hanem az egész észak-ázsiai orosz területet magában foglaló - vagyis egy Lisszabontól Vlagyivosztozkig terjedő Európát.

De közelebről nézve az Európára vonatkozó makro-demográfiai adatokat, a kép árnyaltabbá válik. E kép fő vonásait körvonalazva - ha másképpen ezt nem említem - támaszkodom az ENSZ Népeségi Osztályának becsléseire és közepes ("medium") feltételezésű előjelzéseire. Két jelenség érdemel különös figyelmet Európa demográfiai helyzetét vizsgálva.

Az egyik a népességnövekedés ütemének gyors esése az utóbbi negyedszázad alatt. A század harmadik negyedében az átlagos évi növekedési ráta még 8,4 ezrelék volt. Az utolsó 25 évben ez 2,9 ezrelékre apadt. És a század-, illetve ezredfordulóra állandósulni látszanak a népességfogyás mutatói. A legegyszerűbb ezek között a természetes szaporodás adata, vagyis a születések és a halálozások számának különbsége. Az Európa Tanács 2000-re szóló kimutatása szerint 17 európai országban volt ez a mutató negatív, vagyis 17 országban volt 2000-ben több halálozás, mint születés. Talán nem felesleges ezeket az országokat név szerint felsorolnom. Abc-rendben mondva a következő a lista: Bulgária, Csehország, Észtország, Fehéroroszország, Görögország, Horvátország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Moldova, Németország, Olaszország, Oroszország, Románia, Svédország, Szlovénia és Ukrajna. További négy országban, Ausztriában, Lengyelországban, Spanyolországban és Szlovákiában a különbözet még pozitív volt, de jóval egy ezrelék alatt maradt, azaz a halálozások és születések száma gyakorlatilag egyenlő volt.

De e két szám összehasonlításán alapuló egyszerű statisztikai adatok megtévesztők: kisebbitik és elfedik a tényleges népességreprodukció negatív voltának igazi mértékét. A kormegoszlás minden európai országban a korábbi magasabb termékenységet tükrözi. Ez azt jelenti, hogy a reprodukív korú népesség aránya ma magasabb, mint azt hosszabb időtávlatban a termékenység színvonala fenntarthatná. Hosszabb távlat alatt nem kell századokat érteni. 2000-ben a 20 év alatti női népességszám Európában 87 millió volt; a 20 és 40 év közötti, ugyancsak 20 évjáratot magába foglaló korosztályba tartozók száma pedig 105 millió. Még ha a 2000-ben 20 éven aluliak mind egyike túléli is a következő 20 esztendő, e számokból világos, hogy a születések számának egyszerű fenntartása azt kívánná, hogy a termékenység több mint 20 százalékkal emelkedjék. A 20 éven aluli életkorból a 20 és 40 év közötti életkorba való továbbélési valószínűség reális számbavétele ezt a kívánt arányt természetesen tovább növelné.

A népességdinamika egy pontosabb jelzője a jelenlegi termékenységi és halálozási arányszámok feltételezett

konzerválásán alapszik. Feltételezi továbbá, hogy a népesség zárt, azaz nincs ki- és bevándorlás. Az ezredforduló Európájában az összes európai ország népességgel súlyozott teljes termékenységi mutatója (vagyis, egyszerűen szólva, a jelenlegi korszecifikus születési ráták alapján számított átlagosan egy nőre jutó gyermekszáma) 1,37-re tehető [1]. A halandóság legtömörebb és hasonló logikával számított jellemzője, a születéskor várható átlagos élettartam pedig 69 évre tehető a férfiaknál és 78 évre a nőknél. Ezekből az adatokból kiszámítható a stabil népességmodell nettó reprodukciós arányszáma, ami ebben az esetben 0,645, jelezve az egymás után következő generációk viszonylagos nagyságát. Más szóval, Európában az adott termékenységi és halálozási mutatók változatlansága esetén egy 1000 főből álló generációt egy 645 fős második generáció követne, és egy 416 főből álló harmadik, egy 268 főből álló negyedik, és így tovább. Ha feltételezzük, hogy az átlagos generációs távolság 30 év - ami Európában nagyon megfelelő megközelítés - kiszámítható, hogy az évi növekedés rátája e stabil népességben -1,46 százalék. Ilyen ütemű változás egy népességet alig 47 év alatt eredeti nagyságának felére apasztaná. Száz év leforgása alatt pedig a népesség 77 százalékkal csökkenne. És 177 év alatt egy eredeti 1000-fős népességből csak 75-en maradnának. Százhetvenhét év természetesen nagy idő, de nem több - pontosan annyi -, mint amennyi a Magyar Tudományos Akadémia alapítása óta eltelt. Egy ország vagy egy kontinens történetében ez szerény időtartam.

Ezen egyszerű számítások fő mozgató paramétere a termékenységi arányszám, ami, ismétlem, a jelenkori európai termékenység mutatója: 1,37. A halandóság, abban az esetben, ha 50 éven alul alacsony (ami jó közelítéssel ma érvényes mindenütt Európában), nem befolyásolja érdemlegesen a számítás eredményét. A népesség lélekszáma és növekedési üteme hosszú távon alig függ az 50 éven felüli továbbélés valószínűségének javulásától. A generációs távolság fontosabb, de annak lehetséges variációja viszonylag korlátozott. Az illusztrációmban 30 évnél tételeztem fel. Rövid távon az átmenet egy alacsonyabb generációs távolságra valamelyest stimulálná a népesség növekedését. De ha a termékenység az egyszerű reprodukció szintje alatt marad, hosszabb távon a negatív növekedési ráta kisebb generációs távolsággal kombinálva a népességet még magasabb évi ütemben csökkentené, minthogy az egyre szűkülő generációk gyorsabban váltanak fel egymást. És fordítva: nagyobb generációs távolság hosszabb távon valamelyest enyhítené a népességszökkenés évi tempóját.

A számokból látható, hogy évszázadokig tartó elnéptelenedésről beszélve *Spengler* túlzott optimizmusról tett tanúságot. Ha az európai népesség tényleges reprodukciós teljesítménye megmaradna az 1,37-es átlagos gyermekszám szintjén - vagyis egyharmaddal magasabban, mint ez egy általános egygyermek-rendszer esetén volna - a népességfogyás tempója jóval gyorsabban következne be, mint azt a történetíró feltételezte.

De fontos változó-e a népesség nagysága egy nemzet vagy egy régió vitalitása szempontjából? Mielőtt folytatnánk a népesedési helyzet további taglalását, a válaszadás e kérdésre nem kerülhető el. Ha egy pillanatra eltekinünk a népességszökkenéssel járó korstruktúra-változástól - bár ez a változás aligha érdektelen - talán kétségbe lehetne vonni a népesség abszolút számának a fontosságát. Elvégre például a tizenhatodik század fordulóján az európai kontinens összlakossága a mainak alig egytizede volt: a leginkább elfogadott becslés szerint mintegy 80 millió. De a reneszánsz Európa nem szűkölködött, például művészeti és irodalmi kreativitásban. És a következő néhány száz év, viszonylag igen szerény népességnövekedés ellenére, meghozta a tudományos és technológiai kreativitást is. És amint a halandóság egyre sikeresebb leszorítása 1800 után felgyorsította az európai népesség növekedését, a demográfiai eredmény távolról sem váltott ki osztatlan lelkesedést. Nem sokaság, hanem lélek és szabad nép tesz csuda dolgokat, írta ez idő tájt *Berzsenyi Dániel*. Az ipari forradalom Európáját sok gondolkodó túlnépesedettnek tekintette, és a lábbal, illetve hajójeggyel szavazó kivándorlók milliói nyilván egyetértettek ezzel az ítélettel. (Visszatekintve az európai exodus hazai szeletére, *József Attila* kitántorgásról beszélt, de az összefolyamat nagyságára jobb magyarázatot ad az, hogy az erre vonatkozó egyéni döntések tipikusan józan megfontolásból születtek.) Nos, így talán egy huszonegyedik századi európai demográfiai lassú dekompressziót, ha egy ilyen folyamat egyéni önkéntes döntések összesített eredményének a következménye, üdvözölni lehetne, mint egészséges társadalmi önkorrekción.

A szerkezeti változásoktól függetlenül is, van azonban a népességszám alakulásának egy másik, aligha elhanyagolható geopolitikai vetülete. Európa nem egy sziget, lakatlan sivatagoktól vagy végtelen óceánoktól körülvéve. Vannak szomszédai, akik a maguk demográfiai logikáját követik. Európa egyre növekvő gazdasági, technológiai, tudományos és kulturális súlya és befolyása globális szinten a tizenharmadik és tizenkilencedik században együtt járt és nem kis részben eredménye volt a kontinens növekvő demográfiai súlyának. Európa népessége 1800-ban (korábbi becslések a más kontinensek bizonytalan adatai miatt erre vonatkozólag nem megbízhatók) a világ össznépességének 20 százalékát tette ki. Ötven évvel később ez az arány elérte a 22 százalékot és 1900-ra a 24 százalékot [2].

Megjegyzendő, hogy ez a relatív népességi arány jelentősen nagyobb volna, ha Európához hozzátennék az

európai eredetű tengerentúli országokat - hogy ismét *de Gaule* kifejezését idézzem, Európa leányait. Ha csak az Egyesült Államokat, Kanadát, Ausztráliát és Új-Zélandot számítjuk ide - nem teljesen megalapozottan kihagyva Dél- és Közép-Amerikát, valamint Mexikót, vagyis olyan országokat, melyek kulturálisan és részben etnikailag kétségkívül szintén Európa leányai - Európa közvetett súlya 1900-ra már meghaladta a globális népesség 30 százalékát. De ezek a tengerentúli leányok azóta eléggé felnőttek és nem mindenben ütnek szülőanyjukra. Érvényes ez a demográfiai viselkedésre is.

A szoros értelemben vett Európánál maradvány, ennek részaránya a globális népességben a huszadik század második évtizedében tetőzött, mintegy 25 százalékkal. A század közepére, 1950-re, ez az arány 22 százalékra esett vissza,

1975-ben már csak 17 százalék volt, és 2000-re 12 százalékot tett ki feleannyit, mint alig 80 évvel korábban. A kontinens demográfiai marginalizálódása tehát rohamos volt a huszadik században. És e marginalizálódás a huszonegyedik században nemcsak folytatódni fog, hanem tovább gyorsul. Az ENSZ úgynevezett "közepes" előrejelzése szerint Európa részaránya a világ népességén belül 2050-ben már csak 6,5 százalék lesz.

Oroszország és Jemen: egy összehasonlítás

A drámai struktúraátalakulást, népességfogyást és viszonylagos súlyvesztést, amit Európa mai demográfiai helyzete magában hord, a kontinens ma legbetegebb országának példájával lehet talán legjobban érzékelteni. Ez a nem irigylésre méltó cím Európa legnépesebb és területileg is legnagyobb államát illeti meg: Oroszországot. (Legnépesebb, legalábbis addig, míg e címet Törökország át nem veszi a jelen század közepe táján. Ez a megjegyzés feltételezi, bármily valószínűtlenül is hangzik ez, hogy Törökországot már formálisan kilátásba helyezett Európai Unió tagsága európai országgá minősítené.)

A szélesebb perspektíva kedvéért érdemes az orosz népességváltozást a huszadik század közepétől kezdve szemlélni [3]. Az 1950-es állapot korstruktúrája és nagy nőtöbblete (az ábra felső felében mutatva) tükrözi a második világháború rendkívül magas embervesztéseinek a nyomait. Ebben az évben a 25 és az 55 év közötti nők száma több mint kétharmaddal volt magasabb a férfiakénál: 1000 férfire 1676 nő jutott. Oroszország össznépsége 1950-ben mintegy 103 millió főt tett ki.

Az illusztráció kedvéért állítsuk szembe ezt a számot és ezt a kormegoszlást egy Európán kívüli népességgel. Az összehasonlítás, amely szándékosan bizarr, az ENSZ Jemenre vonatkozó becsléseire támaszkodik. Jemen népessége 1950ben 4,3 millió volt. A jemeni kormegoszlást és az Oroszországéval azonos léptékben ábrázolt népességszámot az ábra alsó fele mutatja.

A következő 50 év Oroszországban a háborús veszteségek részleges elmosódását eredményezte, lényeges népességgyarapodással együtt: 103 millióról 145 millióra [4]. De a 2000 évbéli kormegoszlás legszembetűnőbb vonása a legfiatalabb korosztályok nagyságának drasztikus csökkenése és a nemek időskori arányának folyamatos eltolódása a nők javára. Ez utóbbi jelenség a férfinépesség rendkívül rossz halandósági helyzetének az eredménye. A születéskor várható élettartam 2000 körül a nőknél még viszonylag tekintélyes: a valamivel 72 év fölötti érték olyan szintet jelent, mint például Thaiföldé. Ugyanez a halandósági index a férfiak között csak 60 év, alacsonyabb, mint például Indiában vagy Indonéziában. És az orosz női értéknél alacsonyabb, több mint 12 évvel. Ez a nemek közötti látványos különbség egy igen kétséges értékű nemzetközi rekordot jelent.

Míg Oroszország népessége 50 év alatt 42 százalékkal nőtt, Jemené ugyanezen idő alatt 4,3 millióról 18,3 millióra, vagyis több mint négyszeresére emelkedett. Hasonló növekedés ugyanezen időben Magyarország mai lakosságát az 1950-es 9,3 millióról 2000-re több mint 40 millióra vitte volna fel.

Mi várható a következő 50 évben? Oroszországban 2000 körül a teljes termékenységi arányszám 1,14, egy általános egygyermek-rendszerénél alig magasabb. A nettó reprodukciós ráta 0,54; ebből következik, hogy a stabil (intrinzikus) növekedési arányszám valamivel kevesebb, mint -2 százalék. Egy ilyen mértékű fogyás fél évszázad után a népességet az eredetinek egyharmadára zsugorítaná. Az így lefestett demográfiai összeomlás mértékére és ütemére nagyszámú népesség esetében kevés példát ad a történelem.

A következő évtizedekben a csökkenés mértékét a múltból örökölt kormegoszlás, melyben a szülőképes nők aránya még viszonylag magas, fékezi. Az ENSZ előrejelzései Oroszországra vonatkozólag azt is feltételezik, hogy a termékenység jelenlegi szintjéről a század közepére több mint 50 százalékkal nő, és a születéskor várható élettartam a férfiaknál 73 év fölé, a nőknél pedig 80 év fölé emelkedik. Az optimista feltételezések ellenére a népességszám 2050-re 104 millióra csökkenne [5]. A 41 milliós fogyás elsősorban a fiatalabb korosztályokat érinti, azaz a kormegoszlás rendkívüli öregedésével jár. A 2050re előre jelzett lakosság több mint fele 50 éven felüli és 28 százaléka 65 évnél idősebb.

Ugyanezen 50 év alatt Jemen lakossága az ENSZ becslése szerint 18,3 milliőről 102 millióra, vagyis az 1950-es népességszám 24-szeresére nő. Az összehasonlítás Oroszországgal bemutatja a huszonegyedik század demográfiai képének potenciálisan rohamos és gyökeres átalakulását.

Miben keresendők Jemen rendkívüli népességnövekedésének közvetlen demográfiai mozgatórugói? A kíváncsiorlás mértéke az elmúlt 50 évben minimális volt, így gyakorlatilag csak két tényező szerepéről van szó. A huszadik század közepén a jemeni halandósági színvonal még rosszabb, mint Európában 200 évvel ezelőtt. A születéskor várható átlagos élettartam 32 év volt. Ez 2000-re majdnem megduplázódott, 62 évre emelkedve: a férfiak esetében ez már 2 évvel felülmúlta a megfelelő orosz értéket. Ugyanakkor a termékenység makacsul megmaradt az ENSZ által 7,6-ra becsült (bár kétségtelenül gyenge statisztikai adatbázisra támaszkodó számítást tükröző) teljes termékenységi arányszámnál, azaz a 7,6 átlagos gyermekszámnál egy nőre számítva. Hasonlóan magas termékenység az utóbbi évtizedekben csak Nigerben, valamint a gázai övezet palesztin lakosságánál figyelhető meg. A fiatal korösszetétel, amely ilyen demográfiai múltat kísér, garantálja a további gyors népszaporulatot, annak ellenére, hogy a halandóság további javulása már csak kismértékben járulhat a növekedéshez. Mi tétélezhető fel azonban a termékenységet illetően? Változatlan szinten történő fenntartása az évi növekedési rátát a mai 4 százalékos feletti színvonalon tartaná, sőt majdnem 4 és fél százalékra emelné. 2050-re Jemen lakosságszáma így 159 millióra szökne fel, vagyis az 1950-es népesség 37-szeresére. Ez magyar viszonylatban 1950. évi 9,3 milliós Magyarország helyett egy 2050-ben 344 milliós Magyarországot jelentene. Nem kell komplikált érvekkel bizonyítani hasonló számok abszurditását.

Hogyan oldották meg az ENSZ statisztikusai ezt a gordiuszi csomót népesség-előrejelzéseikben? Bátran, de mégsem teljesen meggyőzően. Feltételezték, bár erre Jemen szociális körülményei - különösen a női lakosság alárendelt társadalmi helyzete és alacsony iskolázottsági színvonala - elég ingatag alapot adnak, hogy 2050-re a termékenység jelenlegi szintjéről 3,35-re, azaz több mint 50 százalékkal alacsonyabbra fog csökkenni. Nyilvánvalónak tűnik, hogy e feltételezett csökkent termékenység ellenére a népességszám előrejelzett nagyságrendje gazdaságilag teljesen implauzibilis. Például Jemen ország területének csak mintegy 3 százaléka művelhető. Jemen olaj kincse nem elhanyagolható, de az olajban gazdag arab államokéval vagy Oroszországéval összehasonlítva - vagy akár a 4 és fél millió lakosú Norvégia olajtartalékaihoz képest is - igen szerény. Egy malthusi krízis lehetőségének árnyékát tovább sötétíti az a körülmény, hogy a növekedési potenciál 2050 után elkerülhetetlenül igen magas marad. (Például Kína népessége - bár az ország korösszetétele korántsem volt annyira fiatal, mint a Jemen számára előrejelzett 2050. évi - az egy-gyermek-politika bevezetésekor még 1 milliárd alatt volt, míg ma már 300 millióval több és további 200 milliós növekedés többé-kevésbé biztosra vehető.) A halandóság drasztikus emelkedésének perspektíváját elvetve a gordiuszi csomó megoldását a termékenységnek az ENSZ által feltételezettnél még korábbi és gyorsabb csökkenése jelenthetné. Szükséges volna azonban megjelölni az okokat, melyek egy ilyen gyorsított tempójú termékenységi változást előidézhethetnének. Távolról sem világos, milyen szociális tényezők lehetnének egy ilyen változás valószínű okai.

Végül, íme Oroszország és Jemen össznépességének részletes időszora 1950

től 2000-ig, és előrejelzett értéke 2050-ig [6]. Mindkét időszor könnyen extrapolálható 2050 utánra is. A kép, túlzás nélkül mondható, rendkívüli. Jemen népessége, amely 1950-ben Oroszország akkori népességének egy huszonegyede volt, a huszonegyedik század derekán - alig egy évszázad leforgása után - az ENSZ szerint túlszárnyalja majd Oroszországit.

Az Európai Unió és déli hátországa

De - mint ezt már aláhúztam - ezek az ábrák két szélsőséges demográfiai konfigurációjú országot hasonlítanak össze: Európa legnépesebb és az arab világ leggyorsabban növekvő önálló országát. Egy reálisabb, és geostratégiai szempontból sok tekintetben fontosabb összehasonlítás céljára tekintsünk el a kivételes helyzetű Oroszországtól és az Oroszországot magában foglaló nagy Európától is. Nézzük ezek helyett az Európai Unió - és nem a jelenlegi országból álló, hanem a kibővített, 25 országos Európai Unió (EU 25) - főbb demográfiai vonásait [7].

A 2000-ben mintegy 450 milliós EU 25 kormegoszlásában nélkülözi az orosz kormegoszlás drámaian fűrészfogú jellegzetességeit. De ugyanakkor domináns karaktere félreérthetetlenül hasonló az oroszéhoz. Ötéves bontásban a legnépesebb korosztály valamivel fiatalabb az Oroszországinál: 35-39 éves 40-44 helyett. A fiatalabb korcsoportok nagysága fokozatosan csökken: az 5 éven aluliak száma a 35-39 évesek számának csupán kétharmadát adja. Az idősebb korosztályokban a nőbőbblet az Európai Unióban is magas, de nem annyira, mint Oroszországbán. Hatvanöt éves koron felül a nők száma 49 százalékkal magasabb, mint a férfiaké; 80 éven felül a nőbőbblet

125 százalék.

A következő 50 évre az ENSZ előrejelzése feltételezi, hogy a termékenység a 2000. évi 1,4 gyermeket jelentő mutatószámról 1,82-re emelkedik és az Unión kívülről jövő nettó bevándorlás évi nagysága 500 ezer fő lesz, azaz valamivel több, mint 25 millió a század első felében. E népességnövelő feltételezések ellenére 2050-re az EU 25 népessége 50 millióval csökkenne. A csökkenés üteme gyorsuló tendenciát mutatna: az évszázad közepére elérné az évi -0,5 százalékot, vagyis az évi 2 millió főt. 2050-ben a legnépesebb öt éves férfi korcsoport a 60-65 év közöttieké lenne, míg a nőknél a 65-70 közöttieké. Ez olyan demográfia struktúra, amiről számottevő történeti tapasztalattal ma még nem rendelkezünk [8]. A század közepére a népesség fele 50 éven felüli volna és a 65 éves és idősebb korúak aránya az összlakosságban több mint kétszer akkora, mint a 15 éven aluliaké. Az Európai Unióban 2000-ben minden 65 éven felüli korú lakosra 4,25 15 és 65 év közötti korú lakos jutott. Ez a mutatószám a leggyakrabban használt indexe a kereső és eltartott népesség demográfiai befolyásolt potenciális arányának. Az index távolról sem tökéletes: gazdaságilag fejlett társadalmakban a 15 és 25 év közötti népesség részvétele az aktív munkaerőben ma már általában igen alacsony és a képzettségi igények emelkedésével párhuzamosan az arány egyre kisebbedik. Ami a 65 évhez közeledő népességet illeti, e korcsoportokban a gazdaságilag már nem aktív aránya szintén eléggé magas és az elmúlt évtizedekben növekvő tendenciát mutatott. Nos, e tényeket figyelmen kívül hagyó durva index is a 2000. évi 4,25-ről 2050-re kevesebb mint felére, 1,85-re csökkenne, megszeméno negatív következményekkel a jelenlegi nyugdíj- és egészséggondozó rendszerekre.

A zsugorodó és öregedő népességű Európai Unió közvetlen déli szomszédsága élesen különböző demográfiai képet mutat. Legegyszerűbben, bár távolról sem kielégítően, ez az össznépesség dinamikájával illusztrálható. Az Európai Unió 25 országának 1950-ben 351 millió lakosa volt. Az Indiától nyugatra fekvő mohamedán országok száma, nem számítva ide a volt Szovjetunió ma már önálló közép-ázsiai országait, és a saharai, ill. az attól délre fekvő mohamedán többségű fekete lakosságú országokat, történetesen szintén 25. Adjuk ehhez hozzá, mint kismértékű korrekciót az Izrael által 1967 óta megszállt területeken élő palesztin népességet 26.-nak. Az egyszerűség kedvéért nevezzük az így meghatározott, Pakisztántól Marokkóig terjedő országok népességét a nyugati iszlám népességének - nyugati, minthogy a definíció kizárja a legnagyobb mohamedán országot, Indonéziát, és olyan országokat, mint például Banglades és Malajzia. Demográfiai viselkedési formák természetesen nem kapcsolhatók logikailag egy egyszerű kulturálisvallási jellemzőhöz. Differenciált termékenységi és halandósági mutatók az iszlám világán belül - például az Afganisztán és Tunézia közötti demográfiai különbségek tükrében - ellentmondanak ilyen egyszerűsítésnek. De az említett 25 ország geográfiai az EU 25 hátszországának - amolyan közeli-külföldjének - tekinthető és a két országcsoporthoz demográfiai összmutatóinak szembeállítását nem érdektelen. A hátszország megjelölés eurocentrikus voltát a jelen választott téma indokolja. Más szempontból nézve természetes volna az EU 25-öt a nyugat-ázsiai és észak-afrikai országok hinterlandjaként jellemezni.

Az előbb meghatározott nyugati iszlám népessége 1950-ben 163 millió volt vagyis az Európai Unió 25-jének kevesebb, mint fele: 46 százaléka [9]. 2000-re, vagyis rövid 50 év alatt ez a népesség 587 millióra, közel négyszeresére nőtt, így már 30 százalékkal felülmúlta az EU 25 népességét. A következő 50 évre a számítások feltételezik, hogy a nyugati iszlám országaiból való kivándorlás mértéke átlagosan évi negyedmillió füllel emelkedik és a termékenység a század közepére lecsökken a 2,3-es átlagos gyermekszámra. Az ebből következő 2050-es népességszám 1,3 milliárd, vagyis az akkori Európai Unió lakosságának több mint háromszorosa. Ezek a számok tükrözik a népességnövekedés logikáját. A huszadik század harmadik negyedében az EU 25 lakossága évi átlagban 2,7 millióval nőtt. Az elmúlt 25 évben ez a szám leesett 1,3 millióra, és a következő 50-ben a várható népességfogyás, mint láttuk, évi 1 millió [10]. A nyugati iszlám országaiban a megfelelő évi növekedési számok 5,7 milliót, 11,3 milliót, és a következő fél században több mint évi 14 milliót tesznek ki. A részletes idősorok ábrázolják ezt a gyökeres demográfiai arányeltolódást az EU 25 és a nyugati iszlám országai között egy rövid évszázad leforgása alatt [11].

Megkockáztatható természetesen az ellenvetés, hogy a nyugati iszlám országok láncát Európától délre túl hosszúnak van meghatározva. Oda tartozik-e tényleg például Pakisztán is? Egy válasz erre az lehetne, hogy a kételkedő látogasson el, mondjuk, Nagy-Britannia számos városába. Nyugat-Európa nagyvárosai ténylegesen inkább arra emlékeztetnek, hogy az Európai Unió déli hátszorga sokkal kiterjedtebb, mint a nyugati iszlám országai. Részben már de facto, de potenciálisan mindenképpen, a hátszorga magában foglalja az egész afrikai kontinenst, nem csak Észak-Afrika mohamedán országait. Az így kibővített hinterland összlakossága 1950-ben 11 millióval kisebb volt, mint az EU 25 akkori lakossága [12]. A huszadik század végére már egészen más lett a helyzet: a hátszorga népessége a századfordulón 1238 milliót tett ki, azaz közel 800 millióval nagyobb volt az EU 25 népességénél. A hátszorga 2050-re előrejelzett népessége pedig tovább gyarapodik 180-egynéhány mai Magyarország népesség-ekvivalenssel, így felülmúlva a 2050-es EU 25 lakosságszámát mintegy 2,7 milliárddal.

Népességpolitika

Mi lehet erre az európai politikai válasz? Egy lehetséges és közkedvelt változat a befogott szemek és fülek politikája: az, amiről nem vesznek tudomást, az nem okoz fejfájást elve alapján. Nehéz volna tagadni, hogy a témával kapcsolatos európai attitűd mentes volna ettől a kényelmes megoldástól. Annyi bizonyos, hogy a nyugat-európai sajtó, az informált közvélemény és az utcai átlagember az elmúlt 10-20 évben sokkal nagyobb érdeklődést mutatott az ózonlyuk, az amazonasi őserdők állapota, vagy a globális felmelegedés problémái iránt, mint tette ezt a népességváltozást illető kérdésekkel, akár Európában, akár Európán kívül. Egy rezonábilis magyarázat erre az aránytalanságra igen egyszerű: az előbbi problémák viszonylag könnyűek, mert vannak rájuk megoldások - vagy elhárítás, vagy alkalmazkodás formájában -, melyek egy technikailag fejlett társadalom számára gazdaságilag elérhetők és politikailag elfogadhatók. A demográfiai dinamizmus problémái, akár országhatárokon belül, akár a nemzetek közötti együttélésben, nagyságrendileg nehezebbek, sőt esetleg megoldhatatlanok. Az utóbbi esetben a kérdés jogosan tűnik el a politikai napirendről: amire nincs megoldás, az többé nem probléma.

Az előbb körvonalazott számok kétségtelenné teszik, hogy Európa globális nemzetek közötti demográfiai marginalizálódása részben már befejezett tény és a huszonegyedik században elkerülhetetlenül tovább folytatódik. Katasztrofális és így kiszámíthatatlan hatású technikai vagy biológiai eseményektől eltekintve nincs olyan népesedési forgatókönyv, amely lényegesen megváltoztathatná a folyamatban lévő nagyságrendi demográfiai arányeltolódásokat Európa és déli hátsószégek között.

Mindez nem csak Európára, hanem a gazdaságilag fejlett és jómódú országokra általában érvényes, összehasonlítva ezeket a gazdaságilag kevésbé fejlett országokkal. Japán demográfiai jellemzői fő vonásaikban gyakorlatilag azonosak az Európai Unióéval. Az Egyesült Államok demográfiai adatai dinamikusabbak, aminek eredményeként Amerika jelenlegi, az Európai Unióénál még jóval kisebb népessége a huszonegyedik század közepére valószínűleg eléri majd az EU 25-ét, vagyis a 400 milliót [13]. De mint láttuk, globálisan a 400 millió szerény részarányt jelent. Amerika és Kanada össznépessége 1950-ben még azonos volt a latin-amerikai és a karibi országok együttes népességével. Ma már 200 millióval kevesebb. És a század közepére a különbség valószínűleg mintegy 370 millióra nő.

Gyorsan növekvő régiók

Hogy a nyugati félteke észak-déli kontrasztja kevésbé éles, mint az Európával kapcsolatban előbb bemutatott, az Latin-Amerika gyorsabb demográfiai átmenetének a következménye. Ez a különbség aláhúzza a tényt, hogy a nemzetközi demográfiai súlyarányok drasztikus eltolódásának leghatásosabb, sőt egyetlen igazán hatásos orvossága az elmúlt évtizedekben az úgynevezett fejlődésben lévő országok termékenységének a halandóság leszorításával párhuzamos gyorsabb csökkenése lett volna. Bár kisebb mértékben, ez a megállapítás a következő évtizedekre is érvényes.

Természetesen nem új felfedezésről van itt szó. Kevéssel a második világháború befejezése után a demográfusok előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a halandósági ráták leszorításának a gazdaságilag elmaradott országokba exportált olcsó és sikerrel alkalmazható módszerei a népességnövekedés ütemének történeti precedens nélküli felgyorsulását fogják eredményezni. *Mózes* első könyvének parancsát, hogy "szaporodjatok és sokasodjatok" a világ ma minden meglévő népe betartotta: ha nem tartotta volna be, eltűnt volna a történelem színpadáról. De az országok huszadik század közepi két és félmilliárdos népességének a parancs második felére is hallgatnia kellett volna, ami úgy szól, hogy "töltsétek be a földet." Nos, hogy mit jelent a betöltött föld, az emberi ítélet dolga. Nem azt, hogy minden talpalatnyi föld, ami művelhető, meg van művelve, hogy a maximum, amit a rendelkezésre álló technológia ki tud sajtolni a gazdasági gépezetből, ki van sajtolva, hogy a lehető legnagyobb népesség eltartása az olyan cél, ami minden ezzel ellentétes esztétikai és minőségi szempontot másodrangúvá tesz. Ez többé-kevésbé elfogadott elv mindenütt. A több és kevesebb között azonban egyéni megítélésenként, és ez ítéletek országonkénti summájaként igen nagy különbségek lehetnek, vannak és lesznek. És annak, hogy egyéni ítéleteket milyen módon, milyen hatalmi súlyozással, és milyen sikerrel koordinál egy társadalom és annak politikai intézményrendszere, a történelem tanúsága szerint igen széles skálája van.

Hogy ismét a Bibliát idézzem, a *Prédikátor* könyve erre vonatkozólag klasszikus malthusi pesszimizmust fejez ki. "Mikor megsaporodik a jószág" mondja a *Prédikátor*, legalábbis *Károli Gáspár* szavaival - "megsaporodnak annak megemésztői is". Ha ez tényleg így van, ez azt jelentené, hogy a gazdasági fejlődés eredményei nem az életszínvonal javítására vezetnek, hanem azokat teljes egészükben a megnövekedett népesség eltartás a szívja fel.

A két véglet - nagyobb népességszám vagy magasabb életszínvonal - közötti kompromisszum az elmúlt 50 évben országoként nagyban különbözött. Bármely korábbi időszakkal összehasonlítva ez a periódus a globális gazdasági növekedés virágkora volt. Különösen érvényes ez a megállapítás az 1950 és 1973 közötti évekre. A GDP évi növekedési üteme minden világrégióban meghaladta a 4 százalékot. Japánban a szám magasabb volt 9 százaléknál, a Japánon kívüli Ázsiában és Latin-Amerikában felülmúlta az évi 5 százalékot, Nyugat-Európában meghaladta az évi 4,8 százalékot, és Afrikában a 4,4 százalékot. De míg e gyors növekedés Japánban és Európában túlnyomó részben az egy főre eső jövedelem emelkedését szolgálta, a magas termékenyséű országokban jórészt a növekvő népességet kellett eltartsa. A jószág megszorodott, de megszorodtak annak megemésztői is.

A két tényező - népességnövekedés és GDP növekedés - egymástól analitikailag persze nem teljesen függetlenek, mert kölcsönösen stimulálhatják egymást. Mindazonáltal a választás lehetősége tág - a demográfiai növekedésnek gazdasági ára van és rohamos demográfiai növekedés esetén ez az ár igen magas lehet. Hogyan befolyásolta volna Magyarországon az élelmiszerellátást, a lakásviszonyokat, a környezet tisztaságát, a közlekedés színvonalát, az iskolák és az egészségügyi ellátás minőségét és az életszínvonal sok más mutatóját, ha az ország lakossága az elmúlt 50 évben 30-40 millióra szökkent volna fel? Milyenek lennének az EU 25 gazdasági kilátásai a századfordulón, ha az EU 25 2050-re várható népessége - déli hátszágának demográfiai viselkedését követve nem 400 millióra volna tehető, hanem 2,8 milliárdra? Nyilvánvaló, hogy ilyen irreális feltételezéseken alapuló kérdések választ aligha érdemelnek. De a gazdaságilag elmaradott világ legtöbb országában hasonló kérdéseket fel lehetett tenni 1950 körül annak biztos tudatában, hogy ha a termékenység esése nem követi gyorsan a halandóság esését, a népességnövekedés a huszadik század második felében három- vagy négyszeres lesz, jórészt felszívva a GDP növekedését, azaz lassítva, sőt helyenként negatívvá téve az egy főre eső jövedelem emelkedését. Ez volt a helyzet például az afrikai kontinens egészét tekintve a huszadik század utolsó évtizedeiben.

A második világháború befejezése után megindult nemzetközi akcióprogramok, melyek a halandóság leszorítását célozták és nagy szerepet játszottak a költői túlzással demográfiai robbanásnak nevezett folyamat elindításában, nem ütköztek politikai ellenállásba. De ez aligha mondható el a születési ráták, azaz a népességnövekedés ütemének csökkentését célzó programjavaslatokról. Kétségtelen, hogy hasonló beavatkozásokra nemzetközi szinten nem volt precedens. Az Amerikából először magánszervezetek által az 1950-es évek elején elindított, majd 1960-tól kormányzaton is szervezett akciók, melyek családtervezési szolgáltatásokra segítséget ajánlottak a fejlődésben lévő országoknak, némi támogatást kaptak a skandináv államoktól és Nagy-Britanniától. A kontinentális Nyugat-Európa, a szovjet blokk államait nem is említve, azonban sokáig makacsul más véleményen volt. Az 1974-ben amerikai nyomásra összehívott első kormányközi népességi világkonferencia lökést kívánt adni a föld akkor még harmadik világnak nevezett régióiban az új születés szabályozási technikák elterjesztéséhez. Mint ahogy az európai demográfusok doyenje, *Alfred Sauvy* a konferenciáról szólva kifejtette: ezek a tervek európai szemmel részben gyermektegy amerikai játékoknak vagy még inkább a nemzetek szuverén jogaiba való agresszív beavatkozásoknak minősültek. A nemzeti szuverenitás meg nem kérdőjelezett érvényesítése a gyors népességszaporulatot illetően azonban feltételezné, hogy az ebből következő gazdasági egyenlőtlenségek, politikai zavarok, és vándorlást stimuláló népsűrűségi nyomások a szaporodó országok határain belül maradnak. A történelem tanúsága szerint erre azonban vajmi kevés garancia van. A népesedés kérdése tehát legitim módon szerepelhet a nemzetközi tárgyalóasztalokon.

Az 1974. évi népesedési konferencia, magáévá téve egy az emberi jogok első világkonferenciáján 1968-ban, Teheránban elfogadott formulát, deklarálta hogy "minden párnak vagy egyénnek alapvető joga, hogy szabadon és felelősségteljesen meghatározza gyermekei számát és születésük időzítését". Ez egy dicséretes elv, melynek érvényesítését családtervezési programok segíthetik. De az elv szakadatlan ismétlése későbbi nemzetközi fórumokon, gyakran a felelősségteljességre való utalás elhagyásával, nem változtat a tényen, hogy a deklarált emberi jog érvényesítése feltételezi, hogy az egyéni termékenységi döntések összeredménye harmóniában van a nemzet, sőt a globális társadalom érdekeivel, vagy legalábbis tolerálható eredményt szolgáltat. Ez a gyakorlati szempontból sokszor igen lényeges megszorítás általános érvényű. Például Németországban vagy Amerikában, ha egy házaspár hat gyermeket vállal, a szomszédok legtöbbje elismeréssel néz egy ilyen családra, feltéve, hogy a gyermekek rendszeresen vannak nevelve, és el vannak látva egy normális gyermekkor minimális materiális kívánalmaival. Más szomszédok esetleg fejüket csóválnák, vagy kifejeznék rosszállásukat, de ez nem érintené a szülők szuverén gyermekvállalási jogát. Érdemes megjegyezni, hogy a hatgyermekes termékenységi szint aligha nevezhető rendkívülien magasnak. Ez a szint a biológiailag megengedettnek kevesebb, mint fele, tehát fenntartása általában számottevő születésszabályozási gyakorlatot tételez fel. És ami a nagycsaládokban született gyermekek kvalitását illeti, könnyű volna a nyugati világ történetéből olyan művészek, tudósok, szentek, költők listáit összeállítani, akik szüleik hatodik vagy magasabb sorsszámú gyermekei voltak.

Nyilvánvaló azonban, hogy ha minden család így viselkednék, az egy alacsony halandóságú modern társadalomban ellentétes volna a közjóval. Egy 50 év alatt maghatszorozódó lakosságszámú Németország vagy Amerika többé nem hasonlítana korábbi önmagára. Egészséges intézményrendszerű államok hamarosan megtalálnák a módját, hogy az egyéni termékenységi kívánalmakat hogyan csökkentsék. Az egyének egy társadalmi mátrixban élnek, amely a közjó nevében korlátozhatja szuverénnek mondott jogait.

E logika legdrasztikusabb alkalmazása Kínában történt. Miután a mezőgazdaság kollektivizálás át követő 1959-61-es éhínség 30 millió áldozatot követelt, a kínai vezetők gondolkodása a népességnövekedés következményeiről gyökeresen megváltozott és végül a kötelező egy-gyermekrendszer bevezetésébe torkollott. Más fejlődésben lévő országokban - kevés kivétellel - a termékenységi átmenet kormánybefolyástól nagyrészt mentes, klasszikus formákat követett. Ahol a fejlett államokkal való gazdasági kapcsolat intenzív volt, a termékenység esése viszonylag nem nagy késéssel követte a halandóság leszorítását. Jórészt külföldi segítséggel szervezett családtervezési programok segítettek ebben, de a folyamat alapvetően a nyugati kulturális és technológiai penetráció és az ebből következő gyermekvállalással kapcsolatos családi gazdasági kalkuláció változásának együttes eredménye volt. Ahol ezek a tényezők nagyrészt hiányoztak, mint elsősorban azokban az országokban, melyek Európa déli hátországát alkotják, a termékenység esése késett, vagy máig sem indult meg.

Népesség és geopolitika

E késés demográfiai kihatásai messzemenő következményekkel járhatnak a nemzetközi rendszer hosszú távú stabilitását illetően. A gyors demográfiai növekedés helyenként a túlnépesedés ismérveit mutatja: egyes országok gazdaságilag képtelenek arra, hogy kielégítsék a lakosság egy növekvő hányadának minimális anyagi szükségleteit, vagy, ambiciózusabb meghatározással, hogy legalább fokozatosan felzárkózzanak a fejlett világ életszínvonalához. A túlnépesedés nem csak alááshatja ilyen országok belső politikai-társadalmi egyensúlyát, hanem hatásaiban túlléphet a határaikon is. Például kivándorolni kívánók és kivándorlók nagy tömegeit eredményezheti még akkor is, ha a célszörzörök e folyamatot elfogadhatatlannak tekintik.

Európának és a Nyugatnak általában már nincs esélye ennek a nemzetközi demográfiai helyzetnek az átformálására, de a kép valamelyes javítása még ma is fontos feladat. Az elkövetkező évtizedek termékenységi szintje nem szigorúan predesztinált. Az ENSZ bátran feltételezi, hogy a termékenység ott is, ahol ma még magas, lényegesen csökkenni fog. De a folyamat további felgyorsítása megfelelő népességpolitikai eszközökkel nem elképzelhetetlen.

A termékenység gyors esése ott, ahol a termékenységi szint még magas, mint különösen az iszlám sok országában, demográfiai rezsinváltást igényel. Ez a gazdaság messzemenő strukturális átalakulását és egy ezzel párhuzamos gyökeres kulturális változást tételez fel. A történelmi tapasztalat megjelöl kulcsfontosságú tényezőket, melyek elindíthatnak vagy felgyorsíthatnak ilyen változásokat a huszonegyedik század első évtizedeiben, kínai stílusú eszközök alkalmazása nélkül. Ezek közé tartozik a gazdaság nyitottsága a nemzetközi kereskedelem és tőke-mozgások felé (vagyis integráció a világgazdaságba); az oktatási rendszer nagymértékű kiterjesztése és minőségi megerősítése; a női egyenjogúság megvalósítása. Kulturális befolyások különösen fontosak a társadalmi, ezen belül a demográfiai változások előmozdításában. Ezek legtöbbször spontán folyamatok következménye, melyek korlátolt lehetőséget hagynak tervezett programszerű beavatkozásokra. De hathatós külső befolyás, mely előmozdítaná a modern társadalmakra jellemző szociális és politikai intézményrendszerek térhódítását - így az emberi és polgári jogok tiszteletben tartását, a tömegtájékoztatási eszközök szabadságát és a tulajdonjog örözetét nagyban segítené a termékenység csökkenését serkentő kulturális hatások erejét azokban az országokban, melyekben a népességnövekedés tempója még ma is különösen gyors.

Mit tehet ennek érdekében - egy demográfiai rezsinváltás érdekében - a Nyugat? A kulturális penetráció szerepét e tekintetben nehéz volna túlbecsülni. *Goethe* és *Proust* exportja ilyen szempontból sajnos kevésbé hatásos, mint a televíziós szappanoperák, hollywoodi filmek és gyorskiszolgáló éttermek terjedése. Ez utóbbiak, demokratikus politikai receptek propagálásával kombinálva hatékonyabbak, mint a családtervezés közvetlen propagandája. Ha vannak a kulturális befolyásnak ennél elegánsabb és hathatósabb formái, Európának nagy szerepe lehetne ezek kidolgozásában és így a hátországában gyülemelő demográfiai nyomással elkerülhetetlenül együtt járó politikai, gazdasági és katonai instabilitás enyhítésében. Európa erre eddig kevés hajlandóságot mutatott, és nem valószínű, hogy egy egyre inkább maga felé forduló Európa legalább a jövőben képes volna ilyen szerepre.

Népességnagysággal rendezett körülmények között természetesen nem csak elszegényedés és politikai instabilitás, hanem arányosan megnövekedett gazdasági, politikai és katonai erő is járhat. A modern fejlődés feltételei a globalizáció korában jól ismertek: kompetens kormányok és társadalmak tudnak élni ezekkel. Negyven évvel ez-

előtt Dél-Korea egy főre eső jövedelme kisebb volt, mint például Ghánáé. Ma már, mint tudjuk, nagyon más a két ország helyzete: a dél-koreai jövedelemszint vásárlóerő paritásban számolva több mint kilencszer magasabb. Eltérően a Nyugaton, és különösen Európában széles körben elfogadott tévhittel, nincs a természet által támasztott akadálya annak, hogy olyan demográfiai óriások mint Kína, India vagy Brazília ne váljanak gazdasági és katonai nagyhatalmakká is, és tegyék ezt már a huszonegyedik század első évtizedeiben. Ilyen változások geopolitikai következményei ma még nem világosak, de aligha lesznek elhanyagolhatók. Ma például az Egyesült Nemzetek közgyűlésében az egymilliárdos India ugyanúgy egy szavazattal rendelkezik, mint a szintén szuverénnek mondott, de százezerszer kisebb lakosú ENSZ-tag Tuvalu. Nem meglepő, hogy az ENSZ közgyűlési határozatainak súlya fölöttébb szerénynek mondható. De a befolyásosabb Biztonsági Tanácsban Indiának csak időnként van helye, és akkor is csak mint egynek 15 közül, vétőjog nélkül. Az öt vétőjoggal rendelkező ország között, már több mint 50 éve, három európai ország van. E három hatalom együttes népessége jelenleg Indiáénak alig egynegyede; 2050-re kevesebb, mint egy hetede lesz. Fenntarthatóak lehetnek-e a nemzetközi intézményrendszer mai formái a következő évtizedekben és azon is túl? Merészség volna erre a kérdésre igenlő választ adni, már csak demográfiai érvek alapján is. És ha a francia és angol vétőjogot a Biztonsági Tanácsban egy nap az Európai Unió örökli, vajon vétőjogot kapnak-e e jog használatát illetően az Európai Unió egyenrangú szuverén államai? Mint például Málta, amely alig 400 000 lakosával az Európai Unió lakosságának kevesebb, mint egy ezredrészét teszi ki. Ilyen illetlen demográfiai alapozású kérdések egy békés paradicsomi világban nem volnának relevánsak. De a világ már régen volt békés és paradicsomi, és valószínűtlen, hogy a huszonegyedik században a nemzetek közötti konfliktusok véget érnek. A demográfiai tényezők szerepe konfliktusok keletkezésében és megoldásában minden valószínűség szerint a jövőben egyre növekedni fog.

Az alacsony termékenység régiója

A geopolitikai problémák mellett is, sőt azok részleges ellensúlyozásaként, marad még Európában a V oltaire-i feladat, a saját kertek művelése. A második világháború befejezése óta Európa, legalábbis annak négy évtizedig az amerikai védelmi ernyő alatt gyarapodó nyugati fele, e tekintetben történelmében egyedülálló eredményeket produkált. Az Európai Unió folyamatban lévő átalakulása e jóléti terület további kiterjesztését ígéri kelet felé. Egy "légy a levesben" ismét a demográfia.

A klasszikus liberális elmélet az állam optimális szerepét szigorú határokon belül képzelel el, azaz csak olyan társadalmi értékű funkciókra korlátozva, melyek az egyének egymás közötti spontán kooperációjából nem jönnek létre. Feltehetőleg a demográfiai stabilitás biztosítása, ha ezt spontán homeosztatisz mechanizmusok nem eredményezik, még a csak éjjeliőr feladatokat betöltő állam funkciókörébe is jogosan beletartoznék. Mint a honvédelem, hivatott lehetne az ország népességének és életképességének megőrzésére, ha ezt polgárainak gyermekvállalási kedve együtt és önkéntesen nem produkálja.

A gazdag világ modern államai, kiváltképpen Európában, sokkal szélesebb feladatokra vállalkoznak, mint a klasszikus elmélet éjjeliőr állama. De ellentétben a karakterisztikusan javító szándékú intervencionista állam attitűdjével, a nyugat-európai országok termékenységgel kapcsolatos ideológiája szigorúan laissez faire. Ezt részletesen dokumentálni könnyű volna, itt elég csak egy forrást idézni. Az ENSZ időnként számba veszi tagállamainak formálisan deklarált népességpolitikáját. A legutóbbi erről szóló jelentés a 2001. évi válaszokat taglalja. A sok kérdés közül az egyik a kormányok nézetét kérdezi a termékenység színvonalát illetően. Az Európai Unió jelenlegi 15 tagállama közül 14 erre a kérdésre úgy válaszolt, hogy "satisfactory" kielégítő. A sorból kilógó egyetlen ország, mely termékenységét "too low" túl alacsonynak - deklarálta, Ausztria volt.

Nem meglepő módon az Európai Unió 12 tagjelölt országának kormánynyilatkozatai (most ide számítva Romániát és Bulgáriát is) a nyugat-európaival teljesen ellentétes képet mutatnak. Míg ugyan Szlovénia és Málta kielégítőnek mondta termékenységét, a többi tíz jelölt túl alacsonynak találta azt. Ebben még valószínűleg szerepet játszik egy a tervezdálkodás korából visszamaradt bizalom-töredék a termékenységet befolyásoló kormányintézkedések hatásosságában. Feltehetően, az Európai Unióba való belépés után, az eurokonformizmus diadala e területen is csak idő kérdése lesz.

De ilyen nyilatkozatok jelentőségét, akár igenlik, akár tagadják a túlzottan alacsony vagy túlzottan magas termékenység problémáját, hiba volna túlbecsülni. Például az orosz hivatalos álláspont szerint a termékenység túl alacsony, de két hónappal ezelőtt Moszkvában járva beszélgetéseim számos vezető orosz népesedési szakértővel megkérdőjelezték ezt az álláspontot. Mit tesz az orosz népességpolitika a termékenység emeléséért? Egyöntetű volt a válasz: semmi érdemlegeset. Ugyanakkor például Svédországban, mint sok más nyugat-európai országban is, szociálpolitikai rendszerek és juttatások széles szövevénye olyan jellegű, amelyet egy régebbi terminológiával

pronatalistának neveztek volna. De ilyen cél hivatalosan manapság általában kereken tagadott. A politikai korrektség kívánalmaitól eltekintve egy jó ok erre az a melankolikus tény, hogy mint születési arányszámokat stimuláló tényezők, e szociálpolitikai intézkedések múltbeli eredményei a legszimpatikusabb értelmezések szerint is minimálisnak bizonyultak.

A Nyugat-Európában kialakult, e területre vonatkozó domináns szociálpolitikai óhaj az, hogy a női népesség részvétele a formális foglalkoztatott munkaerőben összeegyeztethető legyen a gyermekvállalással. Kevés társadalmpolitikai kérdésben élveznek a kormányzatok nagyobb és egyöntetűbb támogatottságot demográfusoktól és szociológusoktól, mint ebben a kívánalomban. Rutinszerű például európai országok közötti különbségeket termékenység tekintetében annak tulajdonítani, mennyire kompatibilis a nők munkaerőpiaci részvétele a gyermekszüléssel és gyermekneveléssel. Makrogazdasági szempontból a női munkaerő mobilizálása tükrözi a foglalkoztatottság emelésének előnyös voltát egy olyan demográfiai helyzetben, melyben az aktív dolgozók és a nyugdíjra jogosultak egymáshoz viszonyított aránya egyre inkább romlik. Mikrogaazdasági szinten ugyancsak jó okok diktálják a politika támogatottságát. Amint a kétkeresős családok aránya számottevővé válik egy gazdaságban, az egykeresős és különösen a gyermeket is nevelő családok relatív anyagi helyzete egyre inkább előnytelenné, sőt gyakran tartahatatlanná válik. A gyermeknevelés költségeinek fokozatos kollektivizálása (például ingyenes vagy nagymértékben szubvencionált iskola előtti csecsemő- és gyermekotthonok létesítésével) hivatott a külső fizetett munka és a gyermeknevelés konfliktusának enyhítésére. De ezeknek a juttatásoknak az adóterhek növekedésében megnyilvánuló következménye fokozza annak szükségességét, hogy a családban legalább két kereső legyen. A szisztéma így önmagát erősíti és a gyermekkel tartósan (értsd 20-25 évig) otthon maradó anya vagy apa lehetősége csak a kivételesen jómódú családok számára marad meg. Vagy olyan családok számára, ahol a szülők hajlandók megtagadni maguktól és gyermekeiktől a materiális jólétnek azt a színvonalát, melyet társadalmi referenciaretegük legtöbbször szükséges minimumnak tekint.

Sok más tényező is erősíti a magas női foglalkoztatottság igényét. A válással végződő házasságok gyakorisága a nem önálló keresettel rendelkező házastárs számára nagy anyagi kockázatot jelent. De stabil házasságokban is az önálló kereset és az ezzel járó saját jogú nyugdíj vagy az aktív élet idején való saját névre történő vagyonefelhalmozás erős ösztönzést teremtenek a formális munkaerőben való részvételre. Továbbá a magasabb kereset arányos a formális képzettség színvonalával, aminek megszerzése egyre hosszabb éveket vesz igénybe, késleltetve mind a házasságot, mind a gyermekvállalás kezdetét.

Kétségtelen, hogy sikeres szociálpolitika enyhítheti az ebből eredő konfliktusokat, erősítve a gyermekvállaláshoz szükséges bátorságot. De a siker lehetőségei legjobb esetben is korlátozottak. Ha a szülők tradicionális szerepét iskoláskortól felfelé, sőt gyakran babakortól kezdve intézmények veszik át, a szülői szerep devalválódik. Ez esetben végül is egy macska vagy egy kanári nem csak kevesebb bajjal és kockázattal jár, hanem gyermekekkel (akit az idő nagy részében egy szülőpótló személy vagy intézmény nevel) ekvivalens emocionális jutalmakkal is szolgálhat. Nem meglepő tehát, ha a gyermek és a kétkeresős család kompatibilitását kereső politika, flexibilis munkaidő, bőkezű fizetett szabadság, apai babaszolgálat és hasonló család párti intézmények ellenére azt eredményezi, hogy a vállalt gyermekszám a nulla-, egy- és kétgyermekes családok uralkodó rendszere felé gravitál. Még ha fordított súlyozású is ez a választás, a három vagy több gyermekes családok fokozódó eltűnése olyan átlagos termékenységhez vezet, amely alatta marad annak a szintnek, amely a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges. Két gyermek, ha a szülők azt nagyon kívánják, még összeegyeztethető a kétkeresős családdal, ha jelentős életstílusbeli és anyagi áldozatok árán is. Három gyermek mellett egy külső teljes munka vállalása már heroikusnak mondható, de már négy vagy több gyermek, hacsak a szülők nem oly tehetősek, hogy bérelt otthoni munkaerő segítségét kérhetik, modern körülmények között a felelőtlenség határát súrolja.

De nem mutat minden közvélemény-kutatás arra, hogy a legtöbb nő, férfi, vagy család legalább két gyermeket szeretne? Nem következik-e ebből, hogy a szociálpolitika feladata, függetlenül attól, hogy kifejezetten pronatalista vagy csak gyermekszám-közömbösen családpárti, egyszerű: anyagi és morális ösztönzéssel lehetővé tenni, amit a családok (vagy az egyedülálló nők) amúgy is akarnak? A válasz a kérdésre az, hogy preferenciák gyermekszámra vonatkozólag bár őszinték lehetnek, versenyben vannak számtalan más preferenciákkal, melyek elérésére modern társadalmak legalábbis elvben : lehetőséget adnak. A verseny eredménye általában nem a gyermek javára dől el. Ezeket a születéseket nevezte *Günter Grass Kopfgeburten*-nek egyik regénye címében: olyan gyermekeknek, melyek a szándékozó szülők fejében, de csak ott, születnek. Mint a regény fiatal német tanítópárjának esetében, néha egy utazás Báli szigetére, vagy a szövetségi választások eredményének megvárása (csak nem hozunk világra egy gyereket, ha *Franz Joseph Strauss nyer!*) elsőbbséget élvez a tervezett babával szemben. De anatómiailag a *Kopfgeburten* a népesség utánpótlásának nem a leghatékonyabb formája. *Grass* persze elmélázott azon, hogy talán van ebben a gondviselésnek valamely bölcs elrendezése. Mi is lenne ebből a világból, ha annyi német lenne ben-

ne, mint kínai? De eme ominózus esetlegesség ma, és ameddig a szem ellát sem Németországot, sem az Európai Uniót nem fenyegeti: Ami bizonyosra vehető az az, hogy a ma elméletben és gyakorlatban egyaránt elfogadott uralkodó európai szociálpolitika virtuálisan biztosítja a termékenységnek az egyszerű reprodukció alatt maradó színvonalát és így az európai népesség hosszú távú fogyását.

Ellenvetés ehet ezzel az ítélettel szemben, hogy a modern posztindusztriális gazdaság egyénekké és családokkal szemben támasztott követelményei, és különösen a gyermeknevelés magas költségei, meghiusítják a látens gyermekvállalási kedv érvényesítését. Ha a társadalom egy magasabb jövedelmi szintre emelkedik, egy automatikus korrekció talán logikusan következik majd. De vajmi kevés adatot lehetne felhozni, amely ezt a tézist támogatná. Bizonyíték az ellenkezőjére viszont bőven van. Egyszerű példa gyanánt nézzük két, Magyarországhoz közeli és szintén közmondásosan gyermekszeretőnek tartott országot, Ausztria és Olaszország esetét [14]. Az egy főre eső átlagos évi jövedelem 1990-es dollárértékben számolva 1870 és 1945 között lassú ütemben emelkedett mindkét országban, de nagyjából \$1500 és \$3000 között maradván. A második világháborút követő rendkívüli gazdasági fellendülés ezeket a számokat az 1990-es évek elejére 16000-17 000 dollárra vitte fel. Mi volt e soha nem tapasztalt prosperitásnak a következménye a termékenység alakulására? Ausztriában a már régebben alacsony termékenység még mélyebbre süllyedt és Olaszországban a korábban viszonylag magas termékenység leesett az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alig több mint felére. A jóság megszorodott, de annak megemésztői nem csak, hogy nem szaporodtak meg, hanem úton vannak a rohamos fogyás felé. Az ábra megjelöl néhány összehasonlítható magyar jövedelmi adatot is. Előadásomban magyar vonatkozású kommentárokat gondosan kerültem. Másként tenni részemről nem lett volna tanácsos, minthogy Magyarország bőven el van látva kiváló demográfusokkal, és sokan ezek közül itt ülnek e hallgatóságban. Most mégis megkockáztatom a megjegyzést, hogy Magyarországon egy olasz vagy osztrák gazdasági fejlődéshez hasonló teljesítmény, bármennyire is kívánatos lehetne ez minden más szempontból az elkövetkező években, nem hoz majd tartós javulást a magyar termékenység színvonalát illetőleg.

Persze egy ország jövedelme esetében nem csak az átlag fontos, és nem is elsősorban az átlag, hanem az összjövedelem elosztása. A mai európai szociálpolitika főeszköze és érdeklődésének központi témája a jövedelemelosztás helyes mikéntjének a meghatározása. Az európai jóléti állam eredetileg annak a viszonylag kisszámúként meghatározott rétegnek a megsegítését tűzte ki céljául, amely saját hibáján kívül, egyszerű balszerencse (mint például árvaság) vagy a dinamikus piaccgazdaság többé-kevésbé elkerülhetetlen sűrűlődségeinek mellékhatásaként átmenetileg vagy taratósabban súlyos anyagi nehézségekkel nézett szembe. De nem kellett túl sok idő annak felfedezésére, hogy az állam által eszközölt újrafelosztás korlátai a politikai piac segítségével messzemenően kitérítők. A ma legfejlettebbeknek mondott jóléti államokban már a nemzeti össztermék mintegy 60 százaléka megy keresztül a központi büdzsén. Az elosztások túlnyomó többsége nem a viszonylag jómódúaktól a szegények vagy legalábbis kevésbé jómódúak felé, hanem átlagos jövedelmű társadalmi rétegektől más átlagos jövedelmű társadalmi rétegek felé történik, attól függően, hogy politikailag mennyire sikeresen képviselt érdekcsoportokról van szó. Az újrafelosztás így kialakult és szüntelenül változó rendszere és az ebből következő nyertesek és vesztesek eloszlása majdnem kibogozhatatlanul szövevényes és áttekinthetetlen. Mint ahogy alig megbecsülhetők az alkalmazott bürokratikus apparátus ok ezzel kapcsolatos költségei és az újrafelosztás mikéntjéből származó gazdasági és szociális viselkedésformákat torzító veszteségek is. Egy alkotmányos fék hiányában a dinamikus jóléti állam logikus végkifejlete az volna, hogy minden igazán fontos szükségletet bölcsőtől a koporsóig az állam fedezze polgárai számára. Sajnos, az erre való fedezet nem mannaként jön az égből, hanem adók formájában kell összegyűjteni azt. Az adózóknál meghagyott források így afféle zsebpénz formáját ölthetnék fel, frivol kiadások fedezésére, mint például fagyalt és mozijegy.

E szociális paradicsom képe persze csak karikatúra, de illusztrálja az európai stílusú jóléti állam központi problematikáját. Jelen összefüggésben pedig emlékeztet arra, hogy ebbe az érdekcsoportos partizánharcba kapcsolódik és illeszkedik be a termékenységet akár nyíltan akár burkoltan stimulálni kívánó újraelosztás ambíciója, mint viszonylagos késői jövevény. (Nyugat-Európában, mint sok helyen másutt is, *Bismarck*tól kezdődően, a bajnok e harcban az időskorú népesség jól szervezett lobbyja és mind abszolút számban mind részarányban rohamosan növekvő szavazótábora.)

A termékenység kérdésére is áll, hogy exhortáció és propaganda kormányok részéről igen gyér eredményeket hoz. Az egyetlen hatásosnak vélt fegyver a materiális juttatás, pénz vagy szolgáltatások formájában. Messze vezetne itt ezeknek a kérdéseknek részletes taglalása. Csak néhány idevonatkozó megjegyzést kívánok tenni.

Ami a termékenységet illeti, a vállalt gyermekszámok egyre szűkülő variációja aláhúzza az állami pénzügyi intézkedések szükségképpen alacsony hatásfokát. Ha minden család egy gyermeket akarna, az egy gyermek minden valószínűség szerint megszületnék állami juttatások nélkül is. Egy elrendezésnek, melyben A fizet B egy gyermekéért

és B fizet A egy gyermekéért nincs sok értelme, még akkor sem, ha ez a csereakció valamely bürokratikus csoda folytán költségmentes volna. De ha a választás, realisabban, nulla, egy, vagy két gyermek között ingadozik, az állami jövedelemtologatások hatékonysága aligha nagyobb, sőt könnyen kontraproduktív lehet. A súlyosan adózott gyermektelen talán jó okot talál, miért nem alapít családot vagy miért nem vállal egy gyermeket sem. Az egygyermekes ugyanígy gondolkozhat a másodikról. És így tovább. E tekintetben tehát az állam semlegessége - azaz, eltekintve a formális iskolai képzés nagy részének történetileg kialakult kollektív finanszírozásától és az eltartott gyermekek számától függő adóalap leírásoktól, az állam be-nem-avatkozása a jövedelemelosztás mikéntjébe pronatális célzattal - szembesítené a szülőket és potenciális szülőket azzal a múltban jól megszokott ténnyel, hogy a gyermekvállalás költséges vállalkozás, és a gyermek költségeinek elfogadását a társadalom önkéntes személyes választásnak tekinti, amely speciális és hosszú távú törvényes kötelezettségeket von maga után, de amely ugyanakkor mással nem pótolható emocionális és szociális jutalmakat is ígér. A múlt tapasztalataiból ítélve feltehető, hogy a szociálpolitika illetően auszteritása nem csak a mainál magasabb születési arányszámokat eredményezne, hanem aránytalanul emelné a termékenységet a társadalom azon tagjai között, akik legjobban predisponáltak a szülői szerepre. Egy sikeres pronatalista politika célja nem csak több gyermek születése, hanem olyan gyermekeké, akiknek neveltetésüktől fogva jó esélyük van arra, hogy a társadalom produktív és felelősségteljes tagjaivá váljanak.

Az uralkodó európai szemlélet szerint a gyermeknevelés költségeinek szocializálása, ha nem is eredményez sokkal több gyermeket, kifejezi a társadalmi szolidaritást és az egymással való törődés dicséretes eszméit. Ha ez a szegényebb 10-20 százalék gyermekeire vonatkoznék, vagy ha a juttatások mannaként tényleg az égből jönnének, igazságos elosztásra várva, ez az érvelés meggyőző lehet. De valószínűbb, hogy általános alkalmazása inkább vizsályt, elégedetlenséget, és passzivitást szül. Politikailag meghatározott kedvezmény juttatások tekintetében a kinek, mikor, miért, mennyit, meddig, hányszor, milyen felügyelet mellett kérdéseire nincsenek kielégítő válaszok. Nem meglepő tehát, hogy a politikai piac pénzkavaró határozatai e kérdésekre válaszolva állandó változásokat mutatnak, bizonytalanságot, bizalmatlanságot és elégedetlenséget garantálva - nem csak azok között, akik egy-egy szociálpolitikai séma juttatásaiból nem részesülnek, hanem a kedvezettek körében is. Gyermekeket vállalva a szülők hosszú távú kötelezettségeket fogadnak el. A biztosra vehető állami támogatás mértéke és mikéntje viszont tapasztalatuk szerint nem terjed tovább a változó kormányok várható élettartamánál. Az ilyen szociális atmoszféra aligha kedvez a termékenység emelésének. Ha elfogadottá válik Európában, hogy az egyszerű reprodukció alatt maradó termékenység egy korrekcióra váró szociális probléma, az idő megérett a gyermekvállalást befolyásoló szociálpolitika radikális újragondolására.

Bevándorlás

Ugyanez áll az európai népességpolitika másik nagy témájára, a nemzetközi vándorlás kérdésére is. A második világháborút követő évtizedekben Nyugat-Európa, részben egykori gyarmatbirodalmának elvesztése következtében, részben, mondhatni, egyszerű figyelmetlenségből, kivándorló szubkontinensből bevándorló országok szubkontinensévé lett. Az európai jóléti állam még elemi éjjeli kötelességét is elmulasztó figyelmetlenségére kevés jobb példa van, mint az úgynevezett vendégmunkások importálása az 1950-es és 1960-as években. A vendégek elhatározták, hogy maradnak, sőt magukhoz kéretik otthonmaradt rokonaikat. Demokratikus államokezen egyoldalú határozatoknak, melyek ráadásul munkaadók gazdasági érdekeivel harmóniában voltak, nem tudtak ellentmondani. Így lett például Németország ma sokmillió mohamedán bevándorló gyakran barát-ságtalan hazájává.

Manapság - nem annyira az Európai Unió szklerotikus gazdasági dinamizmusa, mint inkább az Unión belüli politikai és szociális biztonsággal párosult jólét és a hinterland összehasonlíthatatlanul rosszabb gazdasági-politikai-szociális helyzete közötti különbség miatt - az Unió migrációs vonzereje nagyobb, mint valaha. A demográfiai folyamatok fentebb vázolt kontrasztja biztosítja, hogy a potenciális nemzetközi vándorlók száma alig felmérhetően nagy és gyorsan növekvő. Ugyanekkor az Unión belül a közvéleményben megnyilvánuló hajlandóság a nemzetközi vándorlók befogadására bárholnan, de különösen az iszlám országaiból, Fekete-Afrikából és Ázsiából kisebb, mint bármikor volt. De az öregedő népességstruktúra logikája ellentmond ennek a rezisztenciának. Az Európába való bevándorlás volumene hasonló a jelenlegi amerikaiéhoz: mintegy évi egymillió legális és körülbelül évi félmillióra becsülhető illegális bevándorlóból áll. A különbségtétel a két kategória között bizonyos fokig csak statisztikai pedantéria: az illegális bevándorlók többsége bizonyos idő múltán kétségkívül állandó és legális rezidensé válik. Európa bevándorlási politikája számszerűen kicsiny, magas képzettségű munkavállaló favorizált befogadásától eltekintve kizáró célú: mint a *Babits* vers mondja, a gazda bekeríti házát. De a kerítés

lyukas és rosszul őrzött, mert a költségek, amivel egy áthághatatlan kerítés járna túl magasak, nem csak materiálsan, hanem a bentlakók jogainak és kényeimének szempontjából is. Így történhet, például, hogy Görögországban az utolsó népszámlálás felfedezte, hogy az ország népessége 10 százalékkal, egy millióval nőtt, de a természetes szaporodás - a születések és a halálozások közötti különbség az évtized alatt csak 20 ezer főt (mintegy 0,2 százalékot) tett ki.

Az Európába való bevándorlás megállítani ugyan valószínűleg nem tudja a népesség csökkenését, de fékezni képes lesz azt. *Oswald Spengler* jóslata így mégis igaznak bizonyulhat: az elnéptelenedés lassú lesz és nem gyors, és így tényleg századokig tarthat. Ugyanakkor azonban a népesség etnikai összetételében, és ápoltsági kultúráiban is, elkerülhetetlenül ki cserélődik. Ha Európa más jövőt szeretne leszármazottai számára, a cselekvés órája nem sokáig halogatható.

1 Demény Pál a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Ez a cikk székfoglaló előadását közli, mely elhangzott az MTA székházában 2002. november 20-án.

2 Afganisztán, Algéria, Bahrein, Dzsibuti, Egyesült Arab Emírátságok, Egyiptom, Eritrea, Irán, Irak, Jemen, Jordánia, Katar, Kuvait, Libanon, Líbia, Marokkó, Mauritánia, Omán, Pakisztán, Szaúd-Arábia, Szíria, Szomália, Szudán, Törökország és Tunézia.

FELHASZNÁLT STATISZTIKAI IRODALOM

Coale, Ansley J - Paul Demeny (1966): Regional Model Life Tables and Stable Populations. Princeton: Princeton University Press.

Council of Europe (2002): *Recent Demographic Developments in Europe, 2001.* Strasbourg: Council of Europe.

Maddison, Angus (1995): Monitoring the World Economy, 1820-1992. Paris: Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development.

Maddison, Angus (2001): The World Economy: A Millennial Perspective. Paris: Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development.

McEvedy, Colin - Richard Jones (1978): Atlas of World Population History. New York: Viking Penguin Inc.

United Nations (2001): *World Population Prospects: The 2000 Revision. Vol. 1: Comprehensive Tables. Vol. 2: The Sex and Age Distribution of Populations.* New York: United Nations

Tárgyszó: Népesedéspolitikai

POPULATION POLICY DILEMMAS IN EUROPE AT DOWN OF THE 21TH CENTURY